

BEVEZETÉS

MIÉRT ÉS HOGYAN BESZÉL(HET)ÜNK FEMINIZMUS ÉS ANTROPOLÓGIA VISZONYÁRÓL

Sokak számára furcsán hangozhat a feminizmusnak valamilyen tudományággal való összekapcsolása. Feminizmus és antropológia a mi esetünkben az a két terület, amelynek a találkozási pontjairól fogunk ennek a tankönyvnek a keretében beszélni, de ugyanígy, nyilván, feminizmus és szociológia, feminizmus és pszichológia, történelem, pszichológia, stb., de biológia, sőt informatika kapcsolatáról is szólhatnánk.

Azoknak furcsa, vagy legalábbis szokatlan ez a megközelítés, akik számára a feminizmus csak társadalmi, avagy politikai mozgalmat jelent, elkötelezettséget bizonyos értékek iránt, aminek folytán – feltételezeten – semmi köze nem lehet az értékmentesség alapján meghatározott tudományossághoz. De, amint látni fogjuk, a feminizmus nem csak politikai doktrínák és mozgalmak összessége, hanem elméleti paradigma is, amely – viszonylag rövid története során, az 1960-as évektől errefelé – olyan tudást halmazott fel, amit manapság sehol, semmilyen diszciplínában, egyetemen, kutatóintézetben nem lehet megkerülni. Mint ilyen pedig, többek között, új szemléletet honosított meg magáról a tudományosságról és nyilván saját magának ehhez való viszonyáról is.

Amikor a feminizmusnak valamilyen tudományággal (esetünkben az antropológiával) való kapcsolatát tekintjük, akkor főként ebben a változatában érdekel bennünket, mint megközelítési mód, avagy mint a megismerés bizonyos elmélete és gyakorlata. Persze, látni fogjuk, hogy a feminista perspektíva egyik sajátossága éppen a politikum/társadalom és a tudományosság közti éles határvonal megkérdőjelezése, olyan praxis meghonosítása, amely felismeri a megismerés társadalmi meghatározottságát és az értelmiségi/a tudós társadalmi szerepét.

Egyébként a tudományosságról, illetve a tudományosság és a társadalmi gyakorlat kapcsolatáról az évszázadok során különféle elképzelések éltek. A „tisza tudományosságról” avagy a „tisza akadémikusról” vallott elképzeléseket hol kiegészítették, hol elnyomták, hol maguk fölött tudták azok az eszmék, amelyek a tudományos megismerésnek mint társadalmi/morális gyakorlatnak és a tudósoknak mint közéleti szereplőnek fontosságát és szerepét hangsúlyozták.

A filozófia Voltaire, Hume, Montesquieu által is képviselt klasszikus hagyománya szellemében a gondolkodók mind az emberi viselkedés magyarázatában,

mind pedig a társadalmi változásban érdekeltek voltak. A 19. század nagy elméletalkotói (Comte, Marx, Weber, Durkheim), holott nem szüntek meg társadalomkritikusok is lenni, jelezték azt a váltást, ami talán végképp a 20. században történt meg Parsons elképzelésében, mely a tiszta elmélkedés és az elvont társadalomtudomány iránti elköteleződést tolta előtérbe. A frankfurti iskola (Adorno, Marcuse és Horkheimer képviselésében), nyilván meghatározott történelmi körülmények között, ezzel szemben az ideológiakritika fontosságát hangsúlyozták, illetve azt, hogy a fasizmus miként delegitimálta egyszer és mindenkorra a nagy narratívákat és a mindent átszövő ideológiákat. Amerikai változatában (Riesman, Goffman, DuBois személyében) ez a szemlélet a faji egyenlőtlenségekkel és a fogyasztói ideológiával jellemezhető kapitalizmus kritikáját tartotta fontosnak. Mindezt tetőzték az 1960-as évek radikális társadalmi mozgalmi és a hagyományos diszciplináris tudás poszt-strukturalista kritikája, majd a '70-es évek felszabadító mozgalmi, amelyek a társadalmi változás új aktorait és elemzőit (köztük a nőket, a színesbőrűeket, a szexuális kisebbségeket, a poszt-koloniális alanyokat) jelenítették meg mind a közéletben, mind pedig a tudományban.

Ezek végképp tudatosították: nem létezik olyan egyetemes perspektíva, amely szempontjából feltárhatnánk a teljes igazságot a társadalmi valóságokról, hanem csak részleges, helyhez kötött és ennél fogva akarva-akaratlan elkötelezett tudások léteznek egymás mellett, mintegy tükrözve annak a társadalmi környezetnek a különbségeit és egyenlőtlenségeit is, amelynek ők is termékei.

Sokak számára még ma is, vagy ma ismét, az az álláspont a mérvadó, amely a tudományt az ideológiával és a vallással szemben határozza meg, sőt, és ez a fontosabb a mi kérdésfelvetésünk szempontjából, összeegyeztethetetlennek tartja bármilyen értékopcióval és elkötelezettséggel. Ennek folytán az „igazi” tudós identitásához hozzátartozónak véli azt, hogy ő objektív, semleges és értékmentes, és kijelentéseiben semmiféle társadalmi/politikai elkötelezettségnek nincsen helye.

Persze ez, mint eszmény, vezethet bennünket a tudományos megismerés során. Csak a kérdés az, hogy létezik-e valójában ilyen fajta megismerés, ami egyetemes igazságokat fogalmaz meg, vagy pedig a megismerést számos olyan tényező befolyásolja, amit jobb, ha tudatosítunk, mint ha elrejtünk, nem-létezővé teszünk. Itt elsősorban gondolhatunk azokra az elméleti keretekre, amelyeket minden társadalomtudós magáénak vall, azokra a fogalmakra, illetve azokra a módszertani meggyőződésekre, amelyekre a kutatásait alapozza. Nyilván, hogy ezek a fogalmak és koncepciók, illetve a kiválasztott módszerek és módszertani elvek befolyásolják azt, amit a tudós meg képes látni és láttatni a valóságból, hiszen strukturálják kérdésfelvetéseit és azt, hogy mi fontos számára a létező problémahalmazból. Ami már, a maga során, természetesen túlmutat az elméleti paradigmák általi meghatározottságon a kutató társadalmi pozíciója, életszemlélete, értékrendje fele. Emellett nyilván nem érdektelen a tudományos megismerés szem-

pontjából az sem, hogy mi történik azokkal az ismeretekkel, amiket produkál. A tudós ember nem játszhatja el azt a semleges személyt, akit egyáltalán nem érdekel, hogy az ő ismereteit ki fogja használni, mire fogja használni, esetleg ki ellenében fogja használni. Tulajdonképpen ezeknek a problémáknak a tudatosítása is hozzátartozik annak a felismeréséhez, hogy a megismerés mindig helyhez kötött, illetve mindig valamilyen elméleti paradigmához, és akart-akaratlan alkalmazáshoz kötött.

Ezek felismerése mellett a feminizmusnak mint elméleti paradigmának azért is fontossága van, mert tudatosítja azt, hogy a megismerő alany megtestesült alany. A megismerő személye nem egy absztrakt személy, aki bármit, bármikor megismerhet, aki bármilyen információhoz hozzáférhet, hiszen, például, a megismerőnek a neme fontos tényezője magának a megismerés folyamatának. Ez talán a legkifejezettebben az antropológiai terepmunkában van így. Mert az antropológiai terepmunkának a legfontosabb eszköze maga az antropológus személye. És ehhez a személyhez nyilván hozzátartozik a test, illetve a testről vallott kulturális felfogások, a (női és férfi) testtel kapcsolatos hiedelmek és tabuk, amelyek mind az antropológus saját társadalmát, mind pedig a vizsgált társadalmat jellemzik. Mindezekért mondhatjuk, hogy ha ezen szempontok szerint közelítjük meg feminizmus és antropológia viszonyát, akkor egyáltalán nem képtelenség erről beszélni.

Ami személyes opcióimat és kereséseimet illeti, el kell mondanom azt, hogy valószínű jómagam is egy hagyományos akadémikusi álláspontról indulva találkoztam a feminizmussal. Eredetileg tehát nem a társadalmi aktivizmus, nem a társadalmi egyenlőtlenségek eme formájára való odafigyelés volt az, ami elindította bennem a keresgélést és végül is a feminizmussal való találkozást, hanem az a kutatásom, amit Romániában végeztem nacionalizmusról, illetve etnikai identitáspolitikáról. Ezt a jelenséget a román-magyar kapcsolat összefüggésében tekintettem és az esettanulmány, amin keresztül a román, illetve a magyar identitáspolitikákat vizsgáltam a kolozsvári egyetemre vonatkozott.

Azon túl, hogy az elemzésemhez információkat gyűjtöttem, azokat rendszereztem és értelmeztem, nyilván, mint minden más kutatásban, ebben is felmerültek számomra különféle etikai, illetve kutatás-politikai kérdések. Az a kérdés többek között, hogy milyen pozícióból beszélek, milyen szemszögből elemzem a román és a magyar identitáspolitikát. Illetve ezt a pozíciót ki hogyan határozza meg. „Romániai magyar” lévén, ennek számomra bizonyos előírásokat és normákat kellett volna jelentenie. Nyilván ezekbe mintegy beleszocializálódtam, ezt tanulhattam az iskolában, otthon, munkahelyen. A kulturális intézmények azt közvetítették felém, hogy egy romániai magyarnak születésénél fogva elkötelezettnek kell lennie azon értékek, hagyományok, gondolkodásmódok mellett, amelyek meghatározták a romániai magyar értelmiség munkáját (1918-tól errefele legalábbis).

Ebbe a hagyományba nem igazán fér bele az önkritika, illetve ha valaki kritika-
ilag viszonyul ehhez az értelmiségi tradícióhoz, akkor nyilván ezt mindenféle
szankciók és kizárások követik. Ennek ellenére kutatásomban megpróbáltam el-
fogulatlan lenni mindkét oldallal szemben, mind a román, mind a magyar féllel
szemben, miközben nyilván tudatosítottam magamban azt, hogy ennek az „elfo-
gulatlanságnak” megvannak a maga korlátai és nyilván következményei is. Keres-
tem azt a harmadik pozíciót, amelyből a kritikai szemlélet, amit mindkét irányba
lehet érvényesíteni, legitim és elfogadható. Adott ponton éppen ezt találtam meg
a feminizmusban, ami rendelkezéseimre bocsátott egy olyan álláspont- és érték-
rendszer, mely a kritikus és önkritikus hangokat lehetővé teszi.

Miért fontos ez, vagy hogyan működik ez éppen a nemzeti ideológia és a naciona-
lizmuskutatás szempontjából? A feminista álláspont szerint az a nemzeti identitás-
konstrukció, amit a nacionalizmus produkál, tulajdonképpen egy falcs képre támasz-
kodik. Ennek az egyik alapvető jellemvonása az a feltételezés, hogy mindazok, akik egy
nemzetnek a tagjai, alapvetően hasonlóak és a belső homogenitás, illetve a másik
nemzeti csoportról való mindenkori és egyértelmű elkülönülés az, amely a csoporto-
kat jellemzi.

Feminista szempontból azért volt viszonylag könnyű ezt a homogén identitáské-
pet dekonstruálni, mert végül is a feminizmus az, amely bevezeti a kutatásba a nemek
közti kapcsolatok és különbségek kérdéskörét. Tehát hozzájárul annak tudatosításá-
hoz, hogy az identitásnak nagyon sok formája van. Ennek alapján (is) kimondhatjuk
azt, hogy amikor nemzetről beszél, a nacionalista ideológia tulajdonképpen eltekint a
nemek közti különbségektől, illetve ezeket nem létezőnek nyilvánítja, és a nemzeti
identifikációt tekinti az ember mindenkori és primordiális meghatározottságának.
Pontosabban bizonyosképpen kezeli és értelmezi ezeket, úgy téve, mintha azok a sze-
repek amiket a nőknek és a férfiaknak szán a nemzet fenntartásában, a nők és férfiak
veleszületett, „természetes” tulajdonságaiból következnenek.

Ez az útvonal vezetett tehát engem a feminizmushoz, és ahhoz hogy ezt nyíltan
vállaljam, mint a társadalom- és kultúr-kritikai szemlélet egyik lehetséges
megnyilvánulását, avagy mint olyan pozíciót, amelyből, például nacionalizmusról,
dekonstruktívan lehet beszélni de úgy, hogy közben valami újat is építész más ér-
tékek mentén.

Annak ellenére, hogy tankönyvemben ezt nem tárgyalom, ha csak röviden is,
de meg kell azért itt azt is említenem, hogy a nacionalizmus miként kezeli a ne-
mek közti különbséget és ennek a jelenségnek a feminista tanulmányozása mi-
lyen témákra koncentrál. Ezek a kutatások viszonylag új keletűek, az 1980-as és
'90-es évektől errefele kezdtek sokan azzal foglalkozni, hogy a nemzeti ideológiák
milyen nőképeket dolgoznak ki, illetve a maszkulinitásnak milyen formáit tartják
elfogadhatónak, autentikusnak, a nemzettel együvé tartozónak. Többek között
arra mutatnak rá, hogy a nemzeti ideológiák alapvetően a nőt mint a nemzet any-
ját reprezentálják. Tehát a nő számára bizonyos fajta tevékenységeket, szerepeket

tartanak természetesnek, normálisnak, elfogadhatónak. A kutatásoknak egy másik fejezete olyan kérdésekre irányul, mint például abortusz, reprodukciós politikák, demográfiai politikák, rámutatva arra, hogy az emberi életnek azok a jelenségei, amelyek talán a legintimebb, legprivátabb szférához tartoznak, a politika számára, így a nacionalista politika számára is kitüntetett fontossággal rendelkeznek. Lévén, hogy a nacionalista ideológia arra az elképzelésre épül, miszerint a nő a nemzet anyja, a nő szerepe a nemzet biológiai újratermelése, akkor innen már csak egy lépés számára annak a „következtetésnek” a levonása, hogy az abortusz nem csak gyermek-, hanem nemzetgyilkosság is. A kutatásoknak egy másik iránya a nemi erőszak, és a nők ellen elkövetett erőszak témája köré csoportosult, és az 1990-es évek második felében – főként a jugoszláviai háború kapcsán – számos olyan elemzés látott napvilágot, amely bemutatta azt, hogy a nők elleni erőszak miként válik az interetnikus háborúk eszközévé, tehát, ennek révén, miként törekszik az egyik etnikai csoport a másik csoport, értsd „ellenség” felszámolására, illetve uralására.

Tankönyvem első két fejezete a feminista szemlélet, illetve a feminista antropológia kérdésfelvetéseit, válaszait, dilemmáit tárja az olvasók elé, alapvetően a kapcsolódó angolszász antropológiai és feminista irodalom alapján. Közben, természetesen, számos olyan társadalmi problémára is rávilágít, amely a nemek közötti kapcsolatoknak velejárója és amely a maga során azt tükrözi, hogy a nemek megkülönböztetése nem csak önmagában létező hatalmi jelenség, hanem a tágabb kontextusban zajló kulturális különbségeket, ezek társadalmi létrehozatalát, fenntartását és egyenlőtlenségekké való átalakítását is reprezentálja.

A kötet harmadik fejezete saját kutatásaimba nyújt betekintést. Most csak annyit előlegeznék meg mindebből, hogy ezek tükrözik azt a változást, amit az elmúlt években jómagam is átéltem mikor a „tisza” elmélkedés álláspontjáról elmozdulva, az alkalmazott tudományosság esélyein kezdtem gondolkodni. Az egyetemi szférán belül bizonyára sokan azért fognak bele egy-egy téma vizsgálatába, mert az „logikusan” következik egy-egy diszciplína érdeklődési köréből. Érdekelt kezdél lenni bizonyos elméletekben, vagy akár vonzóak lesznek számodra bizonyos társadalom és kultúra-teóriák például arról, hogy miként alakulnak a nemek közötti kapcsolatok, avagy a nemi identitások, és célként követed azt, hogy az empirikus anyagon keresztül valamivel hozzájárulj ennek az elméletnek a továbbépítéséhez. Az ilyenfajta döntésekhez persze akarva-akaratlan mindannyiunk esetében hozzátartozik az akadémiai karrierépítés is, mert az egyetemi tanárok, kutatók pályája nyilván bizonyos szempontok szerint halad előre (mint minden más pálya, egyébként) és ezek többek között a közölt tanulmányokra, a tanulmányírás bizonyos akadémiai kritériumrendszerére vonatkoznak.

Nyilván az én esetem nem egyedi eset, csak példaképp hozom fel arra, hogy feminista tanulmányokat, kutatásokat lehet folytatni tulajdonképpen azzal a cél-

lal, hogy a feminizmus, mint elméleti paradigma fejlesztéséhez hozzájárulj. Ami önmagában nagyon érdekes dolog lehet. De mit változtat ez a vizsgált problémák helyzetén? Mire jó, mire használ ez az egész? Tulajdonképpen nemrég volt alkalmam arra, hogy úgymond egy fordított kutatási logika szerint végezzem vizsgálataimat, vagyis nem elméleti paradigmákból és kérdésfelvetésekből, és nem is csak valós társadalmi problémákból kiindulva, hanem azzal a céllal végeztem el a kutatást, hogy annak eredményeit fejlesztési tervekben használni lehessen.

Ez a fogamzásgátlók használatára és az abortuszra vonatkozó kutatás volt, és egy kolozsvári civil szervezet megrendelésére készült. Ez a szervezet Románia számos megyéjében évek óta irányít egy programot, amely nőgyógyászok, családorvosok és nővérek számára tart kurzusokat a fogamzásgátlásról, illetve a fogamzásgátló módszerekről és implikálva van az ingyen fogamzásgátlók terjesztésének hálózatába. Abban az évben azt akarta megtudni, hogy miként lehet eljutni azokhoz a társadalmi kategóriákhoz, akik számára – a lefuttatott programok ellenére – az abortusz továbbra is a fogamzásgátlás fő eszköze maradt. Ennek érdekében rendelt tőlem kutatást, amelyet most már második éve folytatok, immár jómagam, újabb pénzügyi lehetőségek után keresgélve. Mostanra igen sokat változott az az elképzelésem, amit eredetileg ennek a kutatásnak a fontosságáról és használatáról gondoltam.

Eredetileg úgy képzeltem, mintegy beleélve magam munka-adóm szemléletébe, hogy a legfontosabb dolog amit tehetünk az az, hogy növeljük annak reális esélyeit, hogy a nők a terhességmegszakítás helyett a fogamzásgátlást használják. Mihelyt azonban szászvárosi (Hunyad megye) terepmunkám során eljutottam nem csak román, hanem Roma nőkhöz is, kérdésfelvetéseim és céljaim sokat változtak. A reprodukív egészség témájában felsejtett előttem az a társadalmi probléma, hogy miként működik a Roma nők esetében a kirekesztés jelensége mind „faji”, osztály, mind pedig nemi alapon.

Interjúimat és résztvevő megfigyelésemet a helyi Roma közösségekben és a helyi orvosi társadalomban, valamint romániai aktivista Roma nők körében folytattam, azt a módot is vizsgálva, ahogyan a romániai Roma-politikák és reprodukív-politikák kezelik (pontosabban elmulasztják kezelni) a Roma nők sajátos helyzetét. Közben megerősödött bennem az a meggyőződés, hogy főként az „érzékenyek” tartott társadalmi témák esetében különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy ki, miként és mire használhatja kutatásunkat.

Feminista antropológusként arra törekedtem, hogy leírjam és értelmezsem, miként működik a Roma nők társadalmi kizárása és sokrétű hátrányos megkülönböztetése, például a reprodukív egészség jelenségén keresztül. Az lett számomra fontos, hogy például kimutassam, milyen ellentmondásos üzeneteknek vannak kitéve: a hagyományosnak tartott Roma értékek mentén (melyeket a domináns Roma mozgalom a maga során képvisel és fenntart) azt várják el tőlük,

hogy minél több gyereket szüljenek, míg a többségi társadalom azt az üzenetet közvetíti számukra, hogy a „Roma túlszaporodás” nem kívánatos.

Ilyen körülmények között azt akartam, megérteni és megjeleníteni, hogy miként gondolkodnak, éreznek és cselekednek ők maguk mindennapjaik során, és miként tudják érvényesíteni azokat a reprodukcióval kapcsolatos egyéni döntéseiket, amelyeket anyagi helyzetük, érzelmi kötődéseik és társadalmi kapcsolataik alapján hoznak. Így próbáltam a magam részéről megerősíteni a döntésük alapján álló morális felhatalmazottságukba vetett hitüket. Másfelől azzal érveltem a közpolitikák irányába, hogy olyan stratégiákat kellene életbe léptetni mind a Romapolitikában, mind pedig a reprodukciós politikában, amelyek sem nem pronatalista, sem pedig szaporulat-ellenőrzést nem követnek, hanem a Roma nők reprodukív egészségét tartják szem előtt, élethelyzetükön és státusukon próbálva javítani úgy, hogy – sokszor kényszerű – döntéseik (legalább) ne vezessenek helyzetük és állapotuk romlásához.

Véleményem szerint ez a történet tükrözi a leginkább személyes elképzelésemet e tankönyv témájáról, feminizmus és antropológia viszonyáról. Úgy gondolom, hogy a feminista antropológiának azért és úgy van létjósultsága, mert képes arra, hogy felszínre hozza a nemiségben, illetve a nemiség kulturális kezelésében rejlő hatalmi viszonyokat és társadalmi egyenlőtlenségeket. Mindenekelőtt pedig arra, hogy az antropológia kutatási eszközeivel megerősítse azokat a társadalmi szereplőket, akiknek a hangjai a leginkább hallhatatlanok a domináns közösségi és intézményes vélemények kontextusában, de akik – létezésüknél fogva – megjelenítik a homogénnek tartott etnikai csoportokon belüli sokféleséget, sőt, az uralmi rendszerekkel szembeni belső kritikai álláspontokat is.